

חיזוק המשפחה הישראלית

שולה אלבק*

תרגום / כולל (1990) -
כרך 3, עמ' 210-199

היום מרבים לדבר על משבר המשפחה בחברה המערבית ועל כישלונה במילוי המשימות שנועדו לה. חולשתה של המשפחה קשורה לכמה תהליכים חברתיים – תיעוש ואורבניזציה, חילון, דמוקרטיזציה וטיפוח הליברליזם האינדיבידואלי. עם התמורות שחלו בחברה בארץ, גם המשפחה הישראלית עברה שינויים שהחלישו את כוחה. עם זאת המשפחה הישראלית נמצאה יציבה בהשוואה למשפחות בארצות המערב.

המאמר מציע נקודת מבט אופטימית לגבי המשפחה, המבוססת על התמדתה של המשפחה ותפיסתה כיחידה חברתית בסיסית, למרות התהליכים החברתיים המאיימים בהתמדה על שלמותה.

מחקרים מספר נערכו בארדה"ב בנסיון להתחקות אחר המשפחה הבריאה, והגורמים העושים אותה לכזאת. ממצאי המחקרים העלו כי המשפחה הבריאה מאופיינת במבנה כח הירארכי ברור, קואליציה הורית ברורה, שותפות מוגדרת של הילדים, שיתוף, רמת אינדיבידואליזם ואוטונומיה גבוהה, ביטויי אפקט גלויים ויכולת הסתגלות לשינוי.

היות וגם המשפחה הבריאה לא משוחררת מלחצים, מוצגים ממצאים העוסקים במימדי התמודדות – משאבים פסיכולוגיים, משאבים חברתיים ותגובות התמודדות ספציפיות.

משבר המשפחה בחברה המודרנית

כיום מרבים לדבר על משבר המשפחה, התפוררותה, התרופפות קשריה, אוכדן כוחה ואי יכולתה למלא את המשימות שנועדו לה. מיתוס המשפחה המעורערת בחברה התעשייתית המודרנית הולך ומתפשט ומוצא לו תימוכין בשיעורי הגירושין בעולם, בעליית מספרן של האמהות הלא נשואות ובנסיגות ליצור מודלים חדשים של משפחה. מטרת המאמר, לבדוק מהו מקומה ומעמדה החברתי של המשפחה ולבחון את כיווני המחקר והטיפול של העבודה הסוציאלית היכולים לתרום לחיזוקה של המשפחה. ננסה להתייחס לתהליכים חברתיים אחרים לקשר שביניהם ובין התרופפות כוחה ומעמדה של המשפחה.

את התהליכים החברתיים ניתן לחלק לשתי קבוצות (אלבק, 1983):

- א. השינויים החברתיים, מראשיתו של תהליך התיעוש והאורבניזציה, אשר גרמו במישורין או בעקיפין לשינוי במבנה המשפחה ובתפקידיה.
- ב. שינוי הערכים החברתי, הקשור בתהליך החילון ובתהליך הדמוקרטיזציה בחברה המערבית ובטיפוח הליברליזם האינדיבידואלי.

* ד"ר שולה אלבק היא מרצה בכירה בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בר-אילן.

שינוי המערך החברתי והכלכלי כההליך התיעוש הביא לצמצום פונקציות המשפחה, ותפקידי הייצור הועתקו אל מחוץ לגבולות המשפחה, כך גם מקורות העבודה החוץ משפחתית היו בעלי השפעה בשני תחומים:

1. הרחבת הקשרים הכלכליים, התעסוקתיים והחברתיים מחוץ למשפחה.
2. מערך חיי הנישואין וחלוקת עבודה פנים משפחתית.

הניתוק מן המשפחה המורחבת, ששימשה רשת תומכת למשפחה הגרעינית, העבודה מחוץ לגבולותיה הפיזיים והחברתיים של המשפחה וחשיפת המשפחה לקשרים חוץ משפחתיים תרמו להתרופפות האחדות המשפחתית ומערך קשרי הנישואין. החברה התעשייתית הקימה ופיתחה מערכת של מוסדות חדשים: מוסדות החינוך הולכים ומרחיבים את היקף פעילותם, את משך הפעילות ואת תכניה. מערכת שירותי רווחה, שנועדו לספק את צרכי היחיד ולהעניק לו ביטחון בעתות מצוקה, מיידיות או עתידיות, ממלאת פונקציות מתחרות לאלו של המשפחה. כך גדלה והולכת תלותו של היחיד במערכות חברתיות חוץ משפחתיות ומצטמצמת תלותו במשפחה. מציאות חיים זו מקלה את ההינתקות מן המשפחה.

תהליך זה של התרופפות קשרי המשפחה מקבל תאוצה בעולם של ניידות וארעיות, של קשרים רחבי היקף, אך שטחיים וזמניים, של העדר זיקת יחד ושותפות ושל תנאים מסייעים ליצירת קשרים חלופיים מחוץ למשפחה (Toffler, 1971). תרומה נוספת לתהליך אפשר לראות בהישגיה של האישה במאבק לשוויון זכויות, בעצמאותה הכלכלית והמקצועית, גורם שמלבד השפעתו על המבנה הפנים משפחתי, השפיע גם על דחיית גיל הנישואין, ועל צמצום הילודה ברבות מארצות המערב. בגלל צמצום תפקידיה החברתיים התמקדו חיי המשפחה בקשר הרגשי שבין חבריה. המשפחה הפכה להיות "יחידה אמוציונלית" כמשקל נגד ל"חברה רציונלית ביורוקרטית" (Morgan, 1975, p. 91). כך טופחה הציפייה לאושר אישי במסגרת המשפחה. אולם שלושה תהליכים חברתיים אחרים מגבילים את יכולת המימוש של ציפיות אלה:

1. תהליך החילון. בתהליך זה נחלשות הנורמות הדתיות כמקור לפיקוח נחלשים מוסדות הדת והמשפחה וניכרת התרופפות במגבלות המוסר המיני.

2. תהליך הדמוקרטיזציה וגישת הליברליזם האינדיבידואלי. תהליכים אלו קידשו את האוריינטציות של מימוש עצמי, אושר היחיד, האוטונומיה של הפרט וחירותו הכמעט בלתי מוגבלת – עמדו בניגוד לערכים המסורתיים של קונפורמיות וחובה (Glick, 1977). העמדת חירותו וזכויותיו של היחיד מעל לכל, מאפילה על החובה, גם כלפי המשפחה, ומגבילה את כושר ההסתגלות של היחיד לחיי משפחה, התובעים הדדיות, שותפות ונתינה (Pollak, 1964).

3. אידיאל החדשנות והשינוי. גישה חברתית זו, המעודדת שינוי חברתי וחדשנות מתייחסת בנימה של שלילה למה שנתפס שמרני ומסורתי, והרי משפחה היא מסגרת שמרנית ביותר ומתמשכת יותר מכל מסגרת חברתית אחרת. הרטמן (1980) נדרש לאידיאל ה"חדשנות" ורואה אותו כחלק אינטגרלי של החברה הטכנולוגית. הוא קושר את נושא ה"חדשנות" ו"המודרניות" לשאלות מהותיות יותר של ממד הזמן

בתודעה החברתית ולהשלכותיו על המשפחה. הטכנולוגיה צופה לעתיד — עתיד מפותח יותר, מבטיח יותר, ואינה בנויה על רצף של "התחלות נועזות חדשות, המנתצות את תחושת העבר" (שם, עמ' 24), כאשר יש לעבר משמעות מועטה בלבד לגבי העתיד, מצטמצמים משקלה ומעמדה של המשפחה, המבוססים על תודעת עבר ורצף.

בשנות החמישים והשישים המוקדמות, המשפחה עדיין נתפסה כמסגרת, המעניקה ליחיד ביטחון נפשי, ומספקת את צרכיו הרגשיים כמענה ללחצים החברתיים. בשני העשורים האחרונים חל מפנה במעמדה — המשפחה נעשתה בלתי יציבה ונוצר "משבר אימון" כלפיה. זאת ועוד, גם אם מדברים, באופן כללי, על ערעור יציבותה של המשפחה, יש לבדוק את איכות היחסים בתוך המשפחה. יציבות המשפחה אינה ערובה לאיכות גבוהה של מערכת היחסים הפנימיים — הדדיות, תקשורת, אהבה וכדו', ולעומת זאת בתקופה המאופיינת בהתערערות המשפחה, אם יש משפחות המצליחות לשמור על יציבות ניתן לצפות, שהיחסים הפנימיים יהיו בעלי איכות גבוהה. הבחנה זו כמובן חשובה מאוד.

המשפחה הישראלית

על אף היותה חברה מודרנית, שהשינויים והתהליכים החברתיים, שנסקרו עד כה, לא פסחו עליה, מגלה ישראל מידה רבה של שמרנות לגבי מעמדה של המשפחה בחברה (פרס וכץ, 1980). על אף הטלטלה הביטחונית, הכלכלית והחברתית בכל שנות קיום המדינה והמתח המתמיד שהיא מצויה בו, שמרה המשפחה הישראלית על חלק מרפוסיה המסורתיים (גרנות, 1987). פרס וכץ נדרשים לשאלה, כיצד על אף התהליכים האוניברסליים והמקומיים — נמשכת במשפחה הישראלית, מגמת היציבות בהשוואה למשפחות המערב. לדעתם תרמו לכך כמה גורמים:

1. המצב הביטחוני של המדינה. דווקא תודעת הסכנה הכרוכה במצב הביטחוני מגבירה את עצמת קשרי המשפחה ואת הנטייה להקים משפחות חדשות.
2. המפגש הבין-ערתי בעקבות הגברת הנישואים הכין-ערתיים מעניק ממד חדש ושונה לחיי המשפחה.
3. מעמדן המרכזי, המוסדי והערכי של הדת והמסורת תורמים ליציבותה של המשפחה (בניגוד להשפעתו השלילית של תהליך החילון).
4. החברה הישראלית בהיותה חברה מצומצמת ואינטימית משמשת אמצעי יעיל לפיקוח חברתי המגביר את זיקתו של היחיד למשפחה ומחזק אותה.

למשפחה הישראלית יש גם קשרים בין-דוריים חזקים, בשל התלות הכלכלית של המשפחה הצעירה במשפחת המוצא, בשל גיל הנישואין המוקדם, בשל הכניסה המאוחרת לשוק העבודה ובשל הצורך לרכוש דירה. ממצאי מחקר, שהקיף 2,040 משפחות צעירות בישראל (מרכוס, 1988), מלמדים, כי המשפחה היא מקור לתמיכה נפשית וביטחון לחברה על אף קשיים שונים ברווחת חייהן של מקצת מן המשפחות הצעירות. ורטהיימר (1979) סבור, כי במשפחה הישראלית קיים פער בין גישותיה

ועמדותיה לגבי ערכים כמו שוויון, דמוקרטיזציה של חיי המשפחה, מתירנות מינית וכיו"ב וכין התנהגותה היומיומית השמרנית.

מגמות אלה של יציבות יחסית, נלמדות משיעורי הנישואין והגירושין. שיעור הנישואין בישראל גבוה, על אף השינויים שחלו מאז קום המדינה. בשיעור הגירושין היתה, אמנם, עלייה בשנים 1975–1985, אולם בשנים האחרונות הוא התייצב על רמה נמוכה בהרבה מזו הקיימת בארצות המערב. אף כי שיעור הילודה בישראל ירד אחרי קום המדינה, עדיין הוא גבוה בהשוואה למדינות מערביות וגם שיעור הלידות מחוץ לנישואין, הנמצא בעלייה, עדיין קטן ביותר בהשוואה לארצות המערב.

על אף האמור לעיל יש בארץ משפחות הסובלות מתופעות שונות של מצוקה, כמו: שימוש בסמים, נשים וילדים מוכים, יחסי מין מחוץ למשפחה, אובדן סמכות ההורים ובעיות ביחסי הורים וילדים. אלא שתופעות אלה קשות למדידה ואין לנו נתונים סטטיסטיים ברורים עליהן.

יסודות קיומה של המשפחה

התהליכים החברתיים רבי העוצמה וההשפעה על כל תחומי החיים החברתיים, שהוצגו לעיל, נתפסים כפוגעים ביציבות המשפחה, בכושרה להתמיד במילוי תפקידיה החברתיים, ובתחושת האחדות והשלמות שלה — כלפי חוץ וכלפי פנים. תפיסה מקובלת זו, מבטאת פסימיות רבה לגבי מקומה של המשפחה בחברה בת ימינו (Morgan, 1975).

ואולם אפשר להציע נקודת מבט שונה, אופטימית יותר, ולשאול: מדוע וכיצד, על אף התהליכים החברתיים המסכנים את קיומה, ועל אף כל הכוחות המאיימים בהתמדה להחליש את כוחה ולרופף את קשריה, מצליחה המשפחה לשרוד? משפחות רבות מתפרקות כיום, אם כן מדוע וכיצד ממשיכים עדיין רבים לקיימה ושוקדים לטפחה, רבים מבין מי שפירקו את מסגרת הנישואים, שואפים להקים משפחה חדשה, כמסגרת שתעניק להם ביטחון וסיפוק בחייהם העתידיים.

רבות מקרב האמהות הלא נשואות (מתוך בחירה) שאפו ושואפות להינשא ולבנות משפחה נורמטיבית. לידת ילדן והורותן, אינה פרי מודל רצוי חדש של משפחה, או אידיאולוגיה פמיניסטית, המתנגדת לנישואין, אלא יותר, תוצאה של נסיבות חיים, שמנעו מהן להינשא, וחוסר רצון להחמיץ את חוויית האמהות.*

ומדוע וכיצד, כל הנסיונות להקים מודלים חלופיים למשפחה — קומונות, נישואים פוליגמיים, חילופי זוגות וכדו' הוכחו כנסיונות קיקיוניים, ירדו מן הבמה החברתית באותה תנופה שבה עלו עליה ומצאו אחיזה רק בקבוצות חברתיות מצומצמות ושוליות (Sussman, 1972).

הנסיון להשיב על שאלות אלה מחייב אותנו להתייחס ליסודות קיומה של המשפחה ולמהותה מעבר להיותה מסגרת לסיפוק צרכים.

ההגדרות השונות למושג "משפחה" מדגישות שלוש יחידות הגדרה: משפחה כבית אב, כיסוד זיהוי וכמקור, ולכולן יסוד משותף: היא מקור השתייכות וזיהוי ומסגרת בעלת

* מבוסס על סדרת מפגשים עם אמהות לא נשואות מתוך בחירה בישראל, חברות כארגון אל"ן (אמהות לא נשואות) במסגרת עכדת מחקר הנערכת בנושא.

יסוד של המשכיות. על יסוד המוצא וההמשכיות כמאפיינים מרכזיים של המשפחה עומד שבייד (1974). "היא מהווה לו התחלה כפרט הן במובן הנפשי רוחני. כי עוד לפני שהגיע להכרת עצמו כ'אני' נבדל, כבר הוא נתון במשפחה". המשפחה היא מסגרת "השייכות האיתנה ביותר של הוויית הפרט, המעניקה לו מסגרת פתוחה המהווה המשכיות לדור הקודם ובסיס ליצירתו של דור ההמשך" (עמ' 35).

מודגש כאן הרצף האישי, חברתי, תרבותי והאינטראקציה ביניהם במהות קיומה של המשפחה, ראייה זו של מהות המשפחה ותפקידה החברתי מאפיינת את תפיסת עולם היהדות המסורתית.

מכאן אפשר להבין את משמעות הייחוס ביהדות ואת המצוות שנועדו לבטא זאת (דיני אישות, כיבוד אב ואם, תובת החינוך וכדו'). משפחה אינה תוצר של דחף ביולוגי אלא של רצון, בחירה ותודעה.

השקפת היהדות המסורתית על המשפחה מעוגנת בהשקפת עולם כוללת, שבה "המשפחה היא מושג עקרונני", אידיאל וערך בפני עצמו "ויעדה לשמש בסיס להמשך קיומו של המין האנושי, להוות מוסד מרכזי לתיקונו של עולם במישור החברתי" (פירון, 1976, עמ' 273, 275), ו"להיות מקור של תכונות אהבה וחסד המהוות את המסד של חיי החברה כולה" (פיש 1980, עמ' 131). מבחינת מקומה של המשפחה בהלכה היהודית, מדגיש הרב ליכטנשטיין (1976), כי במישור הקיומי מכירה ההלכה במשפחה כחלק מן הנוף האנושי הבסיסי וכיחידת קיום טבעית וחברתית מרכזית.

ייתכן כי היות המשפחה גרעין חברתי בסיסי וראשוני, כפי שהדבר בא לביטוי בתפיסת העולם היהודית המסורתית ובכמה מן הגישות הפילוסופיות והסוציולוגיות, הוא המעניק לה כוח קיום והישרדות. המשפחה ביסודה היא תא חברתי, בריא, דינמי ומתפתח בעל כוח הסתגלות, כושר תפקוד וכושר התמדה.

תפיסה אופטימית זו של הכוח הנובע מקיום המשפחה אינה נחלת הכלל. מורגן (1975), הדן במקומה של המשפחה בחברה המודרנית מציג חמש גישות. אחת מהן תומכת בגישה המוצגת במאמר, ואילו ארבעת האחרות אינן אופטימיות לגבי כוחה של המשפחה ומרכזיותה בחברה של היום. זאת ועוד, בכל חשיבה וניתוח תיאורטי ופרקטי לגבי מצבה של המשפחה ומעמדה היום יש להביא בחשבון, כי הכוח הטמון בקיומה של המשפחה אינו ערובה מפני כישלון אפשרי לכל משפחה ואינו מחסן אותה מפני משברים קשים ומיוחדים או אפילו מפני משברים טבעיים הנובעים ממעגל החיים ההתפתחותי הטבעי.

התייחסות מקצועית למשפחה

אנשי מקצוע, בתחום העבודה הסוציאלית והדיסציפלינות המקצועיות הקרובות נפגשים יום-יום עם סבל אנושי ומשפחות במצוקה, ואולי לכן הם נתפסים לבהלת משבר המשפחה, ונוטים לראות ולהתייחס לחולי ולשלילה במשפחה ולהתמקד בעיקר בהיבטים אלה.

מאמר זה מציע לנו — כחוקרים, מורים ואנשי פרקטיקה, להרחיב את קשת עיסוקינו המתמקדת כמשבר המשפחה, ובמשפחה כמשבר, לעבר המשפחה הבריאה, המתפקדת

על אף המשבר. לחקור יותר ולנסות להבין מהם המשתנים והכוחות, הקובעים את יכולתן של משפחות מסוימות להתמודד ולהסתגל, ואת אי יכולתן של אחרות. מהם המשתנים והכוחות, העושים משפחה בריאה ומהם הכוחות הפוגמים ומחלים אותה. כל זאת כדי:

- א. ללמוד כיצד לשפר את עבודתנו עם משפחות במשבר.
 - ב. לפתח ולהעשיר שיטות התערבות למניעת משבר במשפחה.
 - ג. להעשיר את מגוון כלי ההתמודדות של המשפחה, גם המשפחה הבריאה.
- אולי מן הראוי להתייחס לדבריהם של אופר וסבשין (Lewis et al., 1976, p. 12), כי עצם המושג בריאות הוא מושג מורכב הן מן הבחינה הפילוסופית והן מן הבחינה המתודולוגית.

מן הבחינה הפילוסופית, יש בהגדרה שיפוט ערכי ומכאן כוחה. וניתן להשתמש בה כדי לעודד או להתנגד לשינוי בחברה. מן הבחינה המתודולוגית מוצגות ארבע אפשרויות לנקודת מוצא של הגדרה:

1. העדר פתולוגיה גלויה.
 2. "תפקוד אופטימלי" – מוגדר על-ידי מערכת תיאורטית (הגישה הפסיכואנליטית לפי פרויד, שתיאר את הנורמליות כאידיאל).
 3. "תפקוד ממוצע" – הגדרה סטטיסטית, הרוב הוא הנורמלי והקצוות הן סטייה.
 4. בריאות מוגדרת כתהליך, כאן נלקחים בחשבון שינויים במערכת על פני טווח של זמן, ויכולתה של המערכת להסתגל לשינויים.
- למושג "בריאות משפחה" לא יכולה להיות הגדרה אוניברסלית משוחררת מערכים, וכל נסיון להגיע להגדרה חייב להתייחס להקשר החברתי תרבותי. השאלות, שהוצגו לעיל לגבי תפקודן של משפחות בריאות כמעט ולא נחקרו בארץ. מול ריבוי המחקרים, העוסקים במשפחות במצבי חולי ומשבר, ראוי לציון מחקרו של מרכוס, על דפוסי חייהן של משפחות צעירות בישראל (1988).
- מצויים ממצאים מעטים על דרכי ההתמודדות של משפחות במצבי משבר ספציפיים. רובם, פרי נסיון קליני, ומיעוטם פרי מחקר. לדוגמה, מאמרם של וולפיש וקסן (1980), על גורמים המשפיעים על התמודדות המשפחה לאחר התקף לב של ראש המשפחה, או מאמרם של זיידר ומרוס (1980), הדין בהתמודדות המשפחה עם חריגותו של אחד מילדיה, ועוד. אולם אין די במחקרים אלה.

בארצות-הברית נעשו נסיונות מספר להתחקות אחר המשפחה הבריאה והקומפלטנטית, ואחר הגורמים העושים אותה לכזאת. המחקרים נועדו לבחון מהם דפוסי האינטראקציה במשפחות הבריאות, והאם דפוסי אינטראקציה, המאפיינים משפחות דיספונקציונליות קיימים גם במשפחות בריאות, באיזו תכיפות ובאיזו כמות, מתוך אמונה, כי מחקרים על משפחות בריאות יתרמו לעבודה מניעה ולפיתוח שיטות מניעה אצל משפחות חלשות. מבחינה תיאורטית יוצאים מרבית המחקרים מתיאוריית המערכות.

מחקר של ווסטלי ואפשטיין (Westley & Epstein, 1969) בדק חמישה ממדים ביחסי משפחה: כוח, פסיכודינמיקה, תפקידים, סטטוס ועבודה, והקשר בינם לבין בריאות המשפחה. משפחה בריאה מאופיינת ביכולתה לפתור בעיות בתקשורת פתוחה וחורמת, כחום, בהבעה יעילה של מחשבות ורגשות, באיזון בין אוטונומיה לתלות ובאיזון בין הדומיננטיות של ההורים לבין האצלת תפקידים על ידם. וכן בחלוקת

האחריות המשותפת ובעיקר במערכת היחסים בין ההורים, הכוללת גם סיפוק ביחסי מין.

מחקר מעמיק, אם כי לא מקיף, של לואיס ואח' (Lewis et al., 1976) מציג את ממצאיו בשלוש רמות של מצב משפחתי: משפחות מופרעות מאוד, משפחות בינוניות, ומשפחות בריאות. ממצאי המחקר הזה דומים לקודמו. משפחה בריאה מאופיינת במבנה הירארכי ברור. יש מנהיגות של אב, קואליציה הורית ברורה (אם כי הכוח לא נכפה ואינו שרירותי), שותפות מוגדרת של הילדים, שיתוף יעיל בכיצוע משימות בתוך מערכת חוקים וכללים ברורה ורמה גבוהה של אינדיבידואליזם ואוטונומיה של חברי המשפחה. האוטונומיה מבוטאת בשתי רמות: יכולת היחיד לבטא את עצמו – רגש, מחשבה, פעילות, ערך והיכולת לקחת אחריות לכל אלה, וברמה השניה – פתיחות וכבוד לאוטונומיה של בני המשפחה האחרים – קבלה והכרה שאחרים יכולים לראות, לפעול ולחשוב אחרת. את המשפחה הבריאה מאפיינת גם היכולת לקבל פרידה ואבדן בצורה ריאליסטית. במשפחות בריאות נמצא, כי המיתולוגיה המשפחתית תואמת את המציאות, היא מעניקה אישור וביטחון אך גמישה לשינויים. התייחסות מציאותית לזמן ולמשמעותו בטווח החיים של המשפחה, וביטויי אפקט גלויים וחופשיים, אף הם מסימני ההיכר של משפחה בריאה.

בקלי (אצל Lewis et al., 1976, p. 10) מוסיף למאפייני המשפחה הבריאה גם את התקשורת החרץ משפחתית – זרימה מתמדת של אינפורמציה ונסיון לתוך המשפחה, ויכולתה של זו לשאת את השינוי ולהסתגל אליו. מתוך גישה זו שוללים בקלי וגם ספיר (Speer, 1970) את התפיסה הנוקשה של איוון ושימור הסטטוס-קוו במשפחה. לדעתם שיווי משקל הוא לעתים דיספונקציונלי ודווקא הפרת האיזון חיובית ומקדמת את המשפחה לקראת שינוי והסתגלות נחוצים. זוהי תפיסת מודל של מבנה גמיש, פתוח לגדילה ולשינוי ומגיב לגירויים חרשים (מורפוגנזיס).

שטיינהאור ועמיתיו (Steinhauer et al., 1983) פרסמו מודל של תהליך תפקוד משפחה, האמור לזהות את הממדים האוניברסליים הבסיסיים של תפקוד משפחה ופעולת הגומלין ביניהם, ולמדוד את טווח השתנותם של תהליכים בסיסיים, המביאים משפחות מסוימות לתפקד טוב, ומשפחות אחרות לתפקד בצורה שאינה משביעה רצון. המודל "בריא" ביסודו בהגדרתו ובזהותו תהליכים בסיסיים טבעיים. דגש על תפקוד בריא של משפחה יוצר סטנדרד שמשפחות שואפות אליו, ומפנה את תשומת הלב לכוחות המשפחה.

ממדי המודל הם: משימות המשפחה, התפקידים, הקומוניקציה (כולל ביטוי האפקט), מעורבות ופיקוח. נקודת המוצא היא, שלכל משפחה יש מטרות משותפות, הקשורות ונובעות מן המטרות האוניברסליות של משפחה. סוציאליזציה של הילדים ועיצוב אישיות המבוגרים, מהן נגזרות המשימות, שהמשפחה צריכה לבצע כדי להגשים את מטרותיה. משימות עשויות להשתנות בשלבים שונים של מעגל החיים המשפחתי, או כתוצאה משינויים סביבתיים. מקצת המשימות מקבלות את הגדרתן מהתרבות הכללית (כמו: גידול ילדים) ואחרות, הייחודיות למשפחה האינדיבידואלית, משימות אידיוסנקרטיות, מוגדות על ידי נורמות המשפחה וערכיה. ביצוע משימה כולל זיהוי הבעיה, בחינת גישות חלופיות, יישום גישות נבחרות והערכת תוצאות.

היות ומקצת המשימות מוגדרות על ידי התרבות, חשוב שהחוקר או המטפל יבין את השפעת התרבות, וכן כיצד מקבלת או מפרשת המשפחה את ההגדרה התרבותית. אחד המדדים לבריאות משפחה היא יכולתה לקבל דרישות לשינוי משימות. המשימות ממויינות לשלושה סוגים: משימות בסיסיות (סיפוק צרכים בסיסיים), משימות התפתחותיות ומשימות במצבים משבריים. מילוי משימות מחייב תפקידי ביצוע ומוליך לקומוניקציה – תהליך שבאמצעותו זורמת האינפורמציה הנחוצה למילוי התפקידים. חלק מהתהליך הוא ביטוי האפקט, אך באותה מידה משמעותי גם טיב המעורבות של בני המשפחה, מערך ההשפעה ההדדית והפיקוח והבקרה הפנים משפחתיים. על בסיס המודל פיתחו שטיינהאור ועמיתיו כלי מדידה – Family Assessment Measure – FAM, המבחין בין משפחות בריאות, משפחות בעלות ליקוי קל בתפקודן ומשפחות דיספונקציונליות.

מנגנוני ההתמודדות

היות וגם משפחה בריאה אינה משוחררת מלחצים וממתחים וגם עליה מוטל להאבק עם גורמים, המפריעים לה למלא את משימותיה ולהתמודד עם קשיים חיצוניים ופנימיים, חשוב לנו לדעת מהם מנגנוני ההתמודדות של בני אדם, ומה הם עושים על מנת למנוע נזק הנובע מלחצי החיים. אנו מדברים, כמובן, על תגובות התמודדות בבעיות חיים נורמטיביות. התמודדות מוגדרת כמאמצים קוגניטיביים והתנהגותיים, שהאדם עושה כדי לצאת מהצרה או כדי למנוע אותה (Lazarus, 1971).

פרלין וסקולר (Pearlin & Scholar, 1982) חקרו מתיחויות יום יומיות ורפרטואר התמודדות, והם מציעים שלושה ממדים של התמודדות: משאבים פסיכולוגיים, משאבים חברתיים ותגובות התמודדות ספציפיות.

משאבים פסיכולוגיים כוללים תכונות ומאפייני אישיות כמו: הערכה עצמית עמדות שליליות של אדם כלפי עצמו, ושליטה המנוגדת לפטאלוזם, הקיימים באדם ומסייעים לו לעמוד בפני אימים חיצוניים.

משאבים חברתיים כוללים את הרשתות הבין-אישיות, שהאדם הוא חלק מהן ושהן מקור תמיכה עבורו.

תגובות התמודדות ספציפיות כוללות התנהגויות, קוגניציות ותפיסות, המעורבות באופן אקטואלי וספציפי במאבק בבעיות המתעוררות (כמחקרם הגיעו פרלין וסקולר ל-17 פקטורים של תגובות כאלה). במגוון תגובות ההתמודדות מבחינים המחקרים בין תגובות משנות מצב – חותרות למנוע את מקורות המתיחות, תגובות המפקחות על מתן המשמעות למתיחות או לבעיה, ועל דרך ההתייחסות לבעיה (ידוע, כי דרך ההתייחסות לבעיה והמשמעות, המתלווה לה, קובעים את מידת האיום שיש בה כלפי המשפחה). ותגובות, המונעות מן המתיחות להציף את האדם ולהכניסו למצב של מצוקה.

נמצא, כי האפקטיביות של התגובות שונה בתחומים שונים – נישואין, הורות, כלכלה, תעסוקה. דפוסי התמודדות מוכנים לפעילות גם בזמנים שקטים, זהו מאגר כוח, העומד לרשות האדם ומתוכו הוא בוחר לעצמו את התגובה המתאימה למצב ספציפי.

התמודדות אינה נמדדת רק בכוחה לחסל בעיה, אלא יותר בכוחה למנוע מקשיים להתפתח למצוקה או ללחץ אמוציונלי. התמודדות יעילה איננה רק מה אנו עושים, אלא גם כמה. הוא הדבר ביחס למשאבים פסיכולוגיים. ככל שמגוון המשאבים והתגובות העומד לרשותנו גדול יותר, קטן הסיכוי, שבעיות או מתיחויות יסתיימו במצוקה. משאבים פנימיים נמצאו יעילים כמכניזמי ההתמודדות בתחומי הכלכלה והתעסוקה — תחומים שבהם אין לאנשים שליטה ישירה. בתחומי הנישואין וההורות — תגובות ההתמודדות הספציפיות נמצאו יעילות יותר, דהיינו לא מה הם האנשים, אלא מה הם עושים.

ממצאים אלה משמעותיים משלוש סיבות, ויש להם השלכות על ההתייחסות וההתערבות המקצועית.

- א. תגובות ההתמודדות הספציפיות הן תגובות הניתנות ללמידה ולפיתוח, ומכאן שניתן לחזק את המשפחה.
- ב. אנו יודעים, כי דווקא הקבוצות החשופות ביותר לקשיים מצוידות פחות בכוחות התמודדות, ולכן יש להשקיע בהן מאמצים, כדי לפתח כוחות אלה.
- ג. לעתים כישלון ההתמודדות אינו תוצאה של ליקוי, אצל היחיד אלא תוצאה של ליקויים חברתיים, ויש למקד את ההתערבות בהתאם לכך.

למען חיזוק המשפחה

המגמה לחיזוק המשפחה מחייבת התייחסות בשלושה מישורים: אידיאולוגי, מדיניות ופרקטיקה מקצועית.

המישור האידיאולוגי

מן המחקרים נראה, כי קואליציה הורית ומבנה כוח, המעניק להורים סמכות וכבוד תוך שיתוף מוגדר של הילדים, חשובים מאוד ליצירת משפחה בריאה. ממצא זה משמעותי מאוד בעידן של אבדן סמכות ההורים, של גבולות בין דוריים מטושטשים ושל מתיינות בכל תחומי החיים. הכרה זו מתקשרת היטב עם תפיסת העולם היהודית המסורתית לגבי סמכות ההורים, כבודם ומבנה הכוח במשפחה — "כבד את אביך ואת אמך" צוו מרכזי ביהדות. הרטמן (1980, עמ' 21) מצביע על כך, כי דברי הרמב"ם בנושא המשפחה בספרו "משנה תורה", אינם מצויים בספר "נשים", העוסק בענייני נישואין וגירושין וכו', אלא דווקא בספר "שופטים", הדין בשאלות סמכות. הרטמן טוען, כי הסידור הזה אינו מקרי, ולסמכות ההורים יש משמעות רבה לגבי שלמות התא המשפחתי.

יש לחשוב על האפשרות לתת ביטוי ברור להערכת מרכזיותה של המשפחה, ועל שינוי האוריינטציה. לא עוד חברה, המקדשת את היחיד ורואה באושרו ובהגשמתו ערך מרכזי, אלא חברה המעמידה את המשפחה במרכז, חותרת לשלמותה ולאוסרה ושואפת לטפח את שלומה ואושרו של היחיד מבלי לפגוע בעצמיותו ובכשרו להתפתח, ולמצות את יכולתו של היחיד. חברה שבה ההורה הוא מוקד המשפחה, מבלי לפגוע בזכויות הילד לספק את צרכיו הפיזיים, החברתיים והאמוציונליים ולחיות ברווחה ובאושר.

כביטוי לגישה זו ניתן להכריז על השנה הקרובה, או זו שאחריה, כעל שנת חיזוק המשפחה בישראל ולהעניק לה תוכן מתאים.
זה מקשר אותנו למישור המדיניות.

מישור המדיניות

כבר באפריל 1966 פורסם בישראל "דו"ח הוועדה לבעיות ילודה", שהציג המלצות למדיניות דמוגרפית. הוועדה המליצה על הקמת גוף ממשלתי, שיטפל בענייניה של המשפחה באמצעות גופים קיימים – ממשלתיים, ציבוריים ופרטיים. מעין רשות לענייני משפחה, שקיומה, תפקידיה ודרכי פעולתה יעוגנו בחקיקה. המרכז לענייני דמוגרפיה, שהוקם, אינו עונה על הצרכים, ויש פיצול רב במערכות השירותים למשפחה. נראה, כי יש מקום לחשוב מחדש על הרעיון במתכונת זו או אחרת, להקים גוף ולהעניק לו מגנט לפעול בשיתוף עם הגופים הקיימים כדי לגבש מדיניות משפחה בישראל לשם חיזוק המשפחה – מדיניות שתעוגן בחקיקה, במערכת השירותים החברתיים ובמערכת החינוך.

מישור הפרקטיקה המקצועית

מן המחקרים, שנערכו בארצות-הברית (אשר כמה מהם הוזכרו כאן), ניתן ללמוד כמה דברים בעלי משמעות:

המחקרים מדגישים את חשיבותם של מיומנות, תקשורת ודפוסי התמודדות בעיצוב רמת התפקוד של המשפחה ורמת כריאותה. מדובר במיומנויות ובכישורים, הניתנים להוראה וללמידה. אתגר זה מתאים לתפיסתו של גולדשטיין (1981) את הפונקציות של הלמידה. לדעתו, יש ללמידה שתי פונקציות:

א. רכישת ידע וכלים הדרושים לאנשים כדי לנהל את חייהם בצורה יעילה יותר.
ב. עיצוב והמשגה מחודשים של אמנות האדם והתייחסותו למציאות חייו האישית.
הלמידה מכוונת הן לפתרון בעיות היחיד, והן לתהליכי ההתמודדות ופתרון הבעיות של המשפחות. היינו, קומפלטנציה וכריאות משפחתית ניתנות לפיתוח וטיפוח. אין לפעול בכיוון זה רק בשלב, שבו משפחה עם בעיות מגיעה לטיפול, אלא לכנות מערך של תכניות חיזוק, חינוך ומניעה:

1. להגביר, להעשיר ולגוון את התכניות לזוגות צעירים בצעדיהם הראשונים.
2. להרחיב ולהעשיר את התכניות לחינוך לחיי משפחה במערכת החינוך במסגרת תכניות הלימודים הפורמליות במערכת החינוך.

3. לבנות מערך מקיף ומגוון של תכניות לחיי משפחה לזוגות על סף הנישואין.
סימוכין לכך נמצא בהצעתם של שפירו, מידן וגירון (1984), להרחיב את מסגרות ההתערבות המונעת, לבסס פעילויות בעלות אופי חינוכי, שמטרתן לטפח יחסי משפחה תקינים ואת יכולת בני הזוג להתמודד עם לחצים ומתחים בשלבים שונים של מעגל החיים, ולעודד את המשפחה להשקיע באופן שוטף ומתמיד בטיפוח חייה.

גגמה זו לפיתוח שירותים למען המשפחה מעוררת קושי מסוים, שכן מצד אחד ריבוי שירותים ותכניות חברתיות מפקיע מן המשפחה רבות מן הפונקציות ומשחרר אותה מאחריות. ומצד שני, מאמר זה מבטא גישה החותרת להחזיר למשפחה אחריות, סמכות ותפקידים, ולבטא את אמונו בכוחותיה הטבעיים וביכולתה.

על אף הסתירה לכאורה, המועלית כאן, ניתן לומר כי בעידן זה של שינויים חברתיים מהירים, בחברה מורכבת, יש בכושרנו המקצועי, באמצעות תכניות ודרכי התערבות שונות, לסייע לאנשים בפיתוח כישורי התמודדות. ואולי חשוב יותר – יש ביכולתנו לסייע למשפחה לעצב יעדי פעולה ולהציע לה אתגר לחיזוק והתפתחות.

סיכום

באקלים החברתי שאנו חיים בו, הנשלט על ידי רגשות דיפוזיים של פסימיות, של הרגשת אין אונים, ולעתים אפילו יאוש, של הצגה והדגמה בלתי פוסקת של שלילה ורוע, של תחושת התפרקות מערכים, ואברן זהות, שייכות ודרך, ותחושה עמוקה שהמשפחה חלשה מכדי להעניק כל אלה, נועד לעבודה הסוציאלית תפקיד חברתי להציג את הבריאה, הטוב והיפה, ולהאיר את הכוחות הגלומים ביחיד ובמשפחה. יש לחזור ולהדגיש, כי גם באוכלוסיית המשפחות במצוקה, שאנו פוגשים בעיסוקנו המקצועי, יש מוקדי כוח שניתן לגלותם ולהפעילם, וכי אוכלוסייה זו בכללותה אינה אוכלוסייה מייצגת. מרבית המשפחות הן משפחות בריאות ביסודן, למשפחה רגילה, על אף הכול, יש כוח לפעול, לעשות ולהרגיש מרוצה ומסופקת, ובמידת הצורך ניתן לחזק אותה במאמציה להתמודד עם הקשיים.

כדי להשיג את היעד של חיזוק המשפחה, יש להדגיש ולפעול הרבה יותר בתחום המניעה והחינוך, להסיט את דגש ההתמקדות מן המשבר לעבר צמתי מעגל החיים הטבעי של המשפחה, לסייע בפיתוח כישורי ההתמודדות של המשפחה ובגיוס הכוחות להשגת מטרותיה. וכן לנסות להכיר יותר את המשפחה הבריאה והמתפקדת. ללמוד, להבין ולהכיר אותה. איך היא חיה? כיצד היא פועלת? ומה היא עושה, המאפשר לה להרגיש מסופקת ואפילו מאושרת על אף הקשיים והמתחים הסובבים אותה ובתוכה. זה יעזור בתחום המניעה, ובתחום הטיפול במשפחה הבלתי מתפקדת והבלתי מסופקת, שהיא עדיין יעד מרכזי להתערבותנו המקצועית. גישה זו מחייבת את אנשי המקצוע לראות את היסודות החיוביים, הבונים, בכל מצב ויותר מכך, ללמד את הפונים לקבלת סיוע מקצועי, דרך זו של התכוננות בעצמם ובמשפחותיהם.

מקורות

- אלבק, ש., ההיכט החברתי בגירושין, חברה ורווחה ה'3, אוקטובר 1983.
- גרות, ח., המשפחה בישראל, חלק ראשון. פרטומי מרעצת כתי הספר לעבודה סוציאלית בישראל, 1987.
- דו"ח הוועדה לבעיות הילודה. מוגש לראש הממשלה, ירושלים, אייר תשכ"ו – אפריל 1960.
- הרטמן, ד., זכרון וערכים – חשובה הלכתית למשבר המשפחה המודרנית. המשפחה היהודית בימינו, מסות ועיונים ב'. המועצה לתרבות המשפחה היהודית, הוצאת תמיד, ירושלים תשמ"מ – 1980.
- ולפיש, ש. וקסן, ל., גורמים המשפיעים על התמודדות המשפחה לאחר התקף לב של ראש המשפחה. חברה ורווחה ה'4, דצמבר 1980.
- וורטהיימר, ד., הכשרה לתרפיה משפחתית בישראל. חברה ורווחה ב'1, מרץ 1979.
- וידר, י. ומרום, א., התמודדות המשפחה עם קבלת חריגותו של אחד מילדיה. חברה ורווחה ה'4, דצמבר 1980.

- ליכטנשטיין, א., "המשפחה כהלכה". בתוך משפחות בית ישראל, ספר הכינוס למחשבת היהדות, שנה י"ח, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשל"ו-1976.
- מרקוס י. ודורון, נ., משפחות צעירות בישראל. גומא, ספרי מדע ומחקר, אוניברסיטת בר-אילן, צ'ריקובר מריל, 1988.
- פירון, מ., "המשפחה כתפיסת היהדות". בתוך משפחות בית ישראל, ספר הכינוס למחשבת היהדות, שנה י"ח, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים תשל"ו-1976.
- פרס, י. וכץ, ר., משפחה ומשפחתיות בישראל. מגמות כ"ו, 1, 1980.
- פיש, ה., המשבר במשפחה היהודית בראי הספרות. המשפחה היהודית בימינו, מסות ועיונים ב', המוצעה לתרבות המשפחה היהודית, הוצאת תמיד, ירושלים, תשמ"מ-1980.
- שכיד, א., היהודי הבודד והיהדות, ספרית אפקים, עם עובד, תל אביב, 1974.
- אבי שפירן, ש., מידן, י. וגירון, י. ייעוץ כהני נישואין - ההיבט הקהילתי. חברה ורווחה ה'4, ינואר 1984.
- Glick, P., Individualism, society and social work. *Social Casework*, December 1977.
- Goldstein, H., *Social Learning and Change. A Cognitive Approach to Human Services*. Tavistock Pub., U.S.A., 1981.
- Lazarus, R.S., "The concept of stress". In: L. Levi, (ed.), *Society Stress and Disease*, Vol. 1, Oxford University, 1971.
- Lewis, M.J., Beavers, R. & Gossett, T.J., *No Single Thread. Psychological Health in Family Systems*. Brunner/Mazel Inc., New York, 1976.
- Morgan, D.H.J., *Social Theory and the Family*. Routledge & Kegan Paul, London, 1975.
- Pearlin, I.L. & Scholer, C., "The structure of coping". In: H.I. McCubbin, E.A. Cauhle & J.M. Patterson (eds.). *Family Stress, Coping and Social Support*. Chapt. 6. Charles C. Thomas Publ. U.S.A., 1982.
- Pollak, O., "The broken family." In: N. Cohen (ed.) *Social Work and Social Problems*. National Association of Social Workers, New York, 1964.
- Speer, D.C., Family systems: Morphostasis and morphogenesis, or is homostasis enough? *Family Process*, pp. 259-278, 1970.
- Steinhauser, D.P., Santa-Barbara, J. & Skinner, H., Process model of family functioning. *Canadian Journal of Psychiatry*, Spring 1983.
- Sussman, M. (ed.), *Non traditional Family in the 1970's*. National Council on Family, Minnesota, 1972.
- Toffler, A., *Future Shock*. Bantam Books, U.S.A., 1977.
- Westley, W. & Epstein, N., *The Silent Majority*. Jossey Bass Inc., San Francisco, 1969.